

Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos

A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából

Absztrakt: A tanulmány célja, hogy az interperszonális bizalomról szóló elméleteket az eldologiasodás koncepciója tükrében kritikailag felülvizsgálja. Minderre azért van szükség, mert a bizalom jelenségét társadalomelméleti megvilágításba helyezve, annak új, az eddigieknél átfogóbb olvasta bontakozik ki. A dolgozat kiindulópontja, hogy a mások felé mutatott bizalom háttérében igazolások húzódnak meg. Ezek emocionális, morális, s racionális jellegűek. Azon egyének, akiket az életükön átívelő emocionális és morális tartalmú élmények arra buzdítanak, hogy az embertársaik rendszerint együttérző-odaadó és erkölcsös módon viselkednek, azok bizalmukat képesek emocionális és morális jellegű igazolásokra alapozni. Ezzel szemben azok, akiket a hasonló tartalmú élmények arra intenek, hogy legyenek óvatosak embertársaikkal, azoknak a konkrét interakciós partnerről kialakított percepcióikra, ezek racionális mérlegeléséből leszűrt igazolásaikra kell hagyatkozniuk. A dolgozat úgy érvel: ez utóbbi nem lehet bizalom, csak a bizalmatlanságérzés racionális kezelése. Az eldologiasodás koncepciója abban segít, hogy egy átfogó társadalomelméleti összefüggésben megértsük, miként vezethet a társadalomtól, a résztvevői minőségű viszonyrendszerekből való ki- és elszakadás, illetve egy megfigyelői pozícióba való behelyezkedés, a parciális jellegű dologi elemek racionális értékszámításának térnyeréséhez, valamint ennek okán az embertársaktól való kontemplatív eltávolodás folyamatos reprodukciójához.

Kulcsszavak: bizalom, eldologiasodás, igazolások, emocionális-morális diszpozíció, racionalitás

Jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy a bizalomról, azon belül is a személyek közötti bizalmi relációkról alkotott különféle közép szintű elméletek mondanivalóját az eldologiasodás társadalomelméleti lenszén keresztül kritikailag újragondolja. A felvázolásra kerülő érvelés szerint, amikor az egyén, különböző igazolásokat használva, bizalmat mutat vagy bizalmatlanságát fejezi ki egy adott interakcióban, e relációt alapvetően befolyásolja az egyén absztraktabb szinten érzett, általában az embertársai felé irányuló bizalma vagy éppen bizalmatlansága. Ez utóbbi tehát jelentősen meghatározza azt, hogy az egyén milyen megismerési logikákat és praxisokat fog alkalmazni a bizalmi relációhoz kapcsolódó igazolások megválasztásakor. Az eldologiasodás koncepciója abban lehet segítségünkre, hogy az eddigieknél lényegesen átfogóbban lássuk a bizalom-bizalmatlanság, illetve az igazolás-alkalmazás közötti összefüggéseket.

A bizalom jelensége és fogalmi konkretizálása

A bizalomkutatás igen szerteágazó, több diszciplínát átölelő, elsősorban a szociológia, a politikatudomány, a pszichológia és a közgazdaság-tudomány területén kimagasló elméleti és empirikus eredményeket felvonultató témakör (legfrissebb átfogó kötet: Uslaner 2018; korábban megjelent kézikönyvek: Bahmann és Zaheer 2006; Cook 2001; Gambetta 1988; Lyon et al. 2012). Valamennyi nevezett tudományágra igaz, hogy a bizalomnak a szubjektív (absztrakt entitásokkal kialakított), illetve az interszjektív (más emberekkel teremtett társas) interakciók vonatkozásában tulajdonítanak kitüntetett szerepet.¹ Hasonló módon egységes jellemvonásnak számít, hogy a bizalomkutatás minden diszciplína esetében a merev strukturalista értelmezések megkérdőjelezése nyomán az egyéni ágenciára nagyobb figyelmet fordító szemléletek sodrásához tartozik. Az e fordulat mögötti érvelés mindenütt ugyanaz: az interakciókat keretező, azok dinamikáit alapvetően meghatározó, strukturálisan rögzült minták (logikák és szemantikák) referenciaértéke egyre gyengül, ami miatt az egyének kénytelenek saját percepcióik és interpretációik, azaz megismerési szintű ideáik alapján cselekedni.² Vagyis érvényesen alkalmazható viszonyítási pontok híján a mindennapi inter-

1 Még egyszer fontos tisztázni: jelen dolgozat alapvetően az interperszonális bizalommal foglalkozik, s ezért a szubjektív jellegű interakciókban megjelenő bizalomfajtákat (intézményi bizalom, eljárásbizalom, rendszerbizalom stb. lásd részletesen: Sztompka 1999) nem vonja érvelésébe.

2 Noha elfogadott és alkalmazott ez a kiindulási pont a strukturálisan rögzült minták megrendülésével kapcsolatban, sok bizalomkoncepció mégsem utal átfogó társadalomelméleti keretre e folyamatok magyarázása tekintetében. Talán nem véletlenül, leginkább a szociológiai-politikatudományi perspektívájú bizalomkutatásokban találunk ilyesféle érveléseket. Seligman (1997a, 1997b) például átfogó kulturális okfejtésbe ágyazza a bizalommal összefüggő mondanivalóját. Giddens (1990) és Beck (2003, 1998) egyaránt az általuk előterjesztett reflexív modernizáció/késő modernitás narratívájában helyezik el a kockázat és bizalom kölcsönös felértékelődésének teóriáját. Tömören úgy gondolkoznak: a globalizációs trendek miatt intézményi absztrakciók indulnak meg, amelyek kikezdi a helyi struktúrákat, s így az azokhoz kötött partikuláris-hagyományos kultúrákat is; tradicionális minták híján az egyének saját maguk által fejlesztett referenciáik felé fordulnak; ez individualizációval, a szubjektivitás felszabadulásával jár, egyúttal az interakciók kiszámíthatatlanságát hozza magával; a növekvő kockázatokra való reflexió maga a bizalom. Sztompka (1999) a bizalom kultúrájáról szóló könyvében ehhez nagyon hasonló modernizációs nagyelméleti keretet használ. Luhmann-nál (1979, 1980, 1994) a saját rendszerelméleti koncepciójában tűnik fel a kockázat és a bizalom jelentősége: mivel az egyes alrendszerek közötti „átkódolások” fix referenciapontjai megkérdőjeleződnek [előbb a vallás jelentőségének halványulása, majd a gazdasági alrendszer túlterjeszkedő bináris kódjának (jövedelmező/vesztéses) kétségessé válása miatt], így a társadalom mint rendszer elveszíti kiténtetett szervező elveit. A különböző alrendszerek belső logikái ennek folytán rivalizálóan befolyásolni kezdik az egyéni szerepeket és cselekvéseket, ami a kockázatok fokozódásával jár. Erre való reflexió a bizalom, ami tulajdonképpen a rendszerintegráció (vagyis az „átfordítások konszenzusának”) újra-megteremtését szolgálja.

akciók kockázatokkal sűrűsödnek fel, a megszokott rutinok – úgy episztemológiai, mind praxisszinten – alkalmazhatatlanná válnak, az egyének nem látják előre, miként alakulnak majd az érintkezéseik, ezért annak érdekében, hogy mégis vállalni tudják az interakciókat, bizalmat kell mutatniuk. Éppen emiatt a bizalom és a kockázat ontológiailag összecsatolt (Hardin 2006; Sztompka 1999). Nem tudja az egyén, mi fog történni, nem képes a jelen pillanatából teljes bizonyossággal előrelátni a jövőt: a helyzet tehát kockázatokat rejt magában. Az egyén felméri azokat, lehetséges kimeneteleket állít fel, s ezek közül a számára legkedvezőbbet előfeltételezi. Úgy tesz tehát, mintha a többi opcionális scenárió nem létezne. Ezen elköteleződés maga a bizalom (Hardin 2001).

Noha kognitív talapzatra épül, a bizalom mégis érzésnek tekinthető (Hardin 2002). Vagyis az nem döntés függvénye, hogy az egyén megbízzon-e vagy sem adott partnerében. A dinamika sokkal inkább úgy írható le: az egyén információkat vesz számba; ezek egy érzést váltanak ki – inkább bizalmat vagy inkább bizalmatlanságot. Erről nem képes dönteni az egyén, ez az emocionális impulzus kialakul magától. Amiről döntést tud hozni, az az, hogy miként cselekedjen az érzései tükrében. Habár bizalom és bizalmatlanság elméletileg kizárják egymást, valójában mégis az a helyzet, hogy ezen érzelmi impulzusok párhuzamosan jelentkeznek, illetve dinamikusan változnak az interakció tükrében releváns információk alapján. Ha valamilyen tényező erősíti az egyén bizalmát, akkor egyúttal oldja a bizalmatlanságát, illetve fordítva, ha valami fokozza a bizalmatlanságát, akkor aláaknázza a bizalmát. Minden aszerint változik, hogy az adott interakció milyen kockázatokat (re)produkál.

Az imént leírt konstellációt ragadja meg tömör definícióként Sztompka, amikor azt mondja: a bizalom nem más, mint „fogadás mások jövőbeli lehetséges cselekedeteit illetően” (1999: 25). Mit tartalmaz e fogalomleírás? Egyrészt referál arra, hogy csak kockázat esetén van szükség bizalomra: ha nincs kockázat, bízni sem kell az egyénnek. Másrészt a bizalom – miként a kockázat is – mindig a jövőre vonatkoztatott. Az egyén, amikor számba veszi a kockázatokat, a jelen pillanattól tekint a pontosan előre nem látható jövőbe, s annak alapján megelőlegezi avagy megtagadja a bizalmat (Luhmann 1979). Ezt az sem írja felül, hogy a kockázat esetleg egy múltbéli eseményhez, cselekvéshez kapcsolódik; a lényeg, hogy nem tudja (talán rosszul tudta) az adott aktus kimenetelét. Harmadsorban a definíció tisztázza, hogy bizalmat táplálni csak emberek irányában lehet. Noha érezheti az egyén azt, hogy bizalommal van absztraktabb entitások felé, például szervezetek, intézmények, rendszerek, technológiák, termékmárkák irányában, amit azonban látni kell, hogy mindezek mögött humán ágencia működik. Amit emberi aktivitás nem képes befolyásolni, azon jelenségek kapcsán legfeljebb reménye (*hope*) vagy bizodalma (*confidence*) lehet az egyénnek, de nem bizalma. Előbbi érzésre rávetül a sorsszerűség passzív elfogadása, míg utóbbi viszonyulás bár alapozódhat tapasztalatok és megfigyelések tükrében felállított szubjektív érvelésre, ám ettől még a transzcendens aspektusokat nem lehet teljesen kiiktatni.³ Végezetül Sztompka definíciójában még egy elem rejlik: nevezetesen az, hogy a bizalmi relációban mindkét fél, tehát a megbízó, aki bizalmat mutat, s a megbízott, aki felé ezt a bizalmat vetítik, egyaránt aktív szereplők (lásd még: Hardin 2006). A megbízó azért, mert megelőlegezi a bizalmat – akár-

3 Amíg a „bizalom” a „kockázattal” áll ontológiai összefüggésben, kifejezve az egyén aktív ágenciáját e kiszámíthatatlanságtípus esetében, addig a „remény” az „eshetőséggel”, a „bizodalom” pedig a „bizonytalansággal” van elméleti párban. Előbbire példa a Messiás eljövételében való reménykedés, aminek eshetőségével kapcsolatban semmiféle tapasztalati érvelése nem lehet az egyénnek, míg utóbbi tekintetében pedig megemlíthető az éjszakát követő nappal iránti szubjektív bizodalom, ami megfigyelésekből táplálkozó érzévekkel alátámasztható, ám az egyén mégsem képes ráhatással lenni e bizonytalanságra.

milyen minimálisan is –, azzal, hogy önként vállalja az interakciót, kifejezi abbéli bizalmát, hogy az érintkezés kimenetele számára kedvező lesz. A megbízott pedig azért aktív fél, mert a jövőbeli cselekvése alapján fog eldölni, hogy megbízható volt-e.

Mindezt a bizalomkutatásban gyakorta szokás felírni a következő képlettel: *A megbízik B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben* (Baier 1986; Bauer és Freitag 2018; Hardin 1993; Luhmann 1979; Sztompka 1999). A bizalmi reláció efféle lefordítása kifejezi a felek kölcsönösen aktív mivoltát, a jövőre való vonatkoztatottságot, az elvárásban rejlő kockázati aspektust s a kétoldali humán ágenciát is. Az idődimenzió behozásával vizsgálati relevanciát kap továbbá az, hogy a bizalmi reláció dinamikusan változhat a körülmények és információk tükrében. Amit e képlet nem vesz figyelembe, az a bizalomkutatás kiinduló alaptézise, miszerint a strukturális kényszerek elhalványulóban vannak, érvényes minták híján az egyének saját maguk által követett referenciák szerint cselekednek; emiatt az interakciók kiszámíthatatlanabbá válnak, kockázatokkal sűrűsödnek fel, s éppen e kockázatok miatt fontos a bizalom, ami lehetővé teszi az interakciók vállalását. Vagyis itt nem csak az individuum megszületéséről van szó, aki követi a saját maga racionális érdekeit (individualizmus). Sokkal lényegesebb a szubjektum kibontakozása, aki egyszeri és egyéni egzisztenciájának megfelelően önálló perspektívával bír (individualizáció). Az *A megbízik B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben* képlet valamiféle érintetlenül „üres” cselekvőkből indul ki, akik ugyanazon körülmények között ugyanolyan informátság mellett ugyanazt a racionális mérlegelést folytatják le a felmerülő kockázatokkal kapcsolatban, s így ugyanarra az észszerű döntésre jutnak (Cook és Santana 2018). Ám ez az általánosító feltételezés aligha felel meg a valóságnak. Éppen ezért szükséges a fenti képlet *A megbízik* formulájával külön foglalkozni, e részlet referál ugyanis az egyéni szubjektivitásra.

Nagyon könnyen elképzelhető, hogy két egyén teljesen hasonló körülmények között, azonos informátság mellett, ugyanazon interakciós partnerrel, ugyanazt a kockázatot észlelik, ám azt mégis merőben eltérő módon értelmezik önmaguk számára. Ez azért történhet meg, mert két különböző egyénről beszélünk, akiket saját életútjaik során eltérő pszichológiai (emocionális) és szocializációs (morális) hatások értek és érnek. E szubjektív élmények miatt másként interpretálják maguk számára a kockázatok jelentőségét – eleve már egy absztrakt szinten. Tehát itt nem szituációfüggő kockázatészlelésről, illetve kockázattartalom-értelmezésről van szó, hanem egy sokkal általánosabb szubjektív reflexióról: arról, hogy a felmerülő kockázatok milyen nem esetszerű, hanem maradandó hatású életeményekre reflektálódnak az egyénekben (Coleman 1990). Objektív tartalomtól, illetve annak kognitív értelmezésétől függetlenül egyesek tehát már a kockázatok bárminemű felmerülését nyomasztóbbnak, veszélyesebbnek, destruktívabbnak élik meg, mint mások. Ezen impulzus miatt kikökennek rutinjaikból, biztonság- és komfortérzetükből. Úgy vélik, nehezen tudnak csak megbirkózni e nem belátható kimenetelű helyzetekkel, kétség, ha nem egyenesen félelem fogja el őket saját helytállókéességük vonatkozásában. Éppen ezért vállalhatatlannak ítélik azokat az interakciókat, amelyek magabiztosan kezelhető kockázatokot rejtenek csupán mások szemszögéből nézve. Ebből a gondolatmenetből azonban az is következik – figyelembe véve a kockázatok és a bizalom ontológiai összefüggését –, hogy egyesek számára lényegesen nehezebb lehet a bizalom megelőlegezése – legyen szó akármilyen interakcióról. Az *A megbízik* formula így a képlet egyéb részleteinek felírása nélkül, önmagában kulcsfontosságú, amennyiben az egy individuális bizalomdiszpozícióra referál (lásd többek között: Erikson 2002; Rotter 1967; Uslaner 2002). Arra tehát, hogy a szubjektum az őt ért pszichológiai (emocioná-

lis) és szocializációs (morális) élmények hatására milyen bizalmat érez általában embertársai felé. Nem esetszerű tapasztalatokra kell itt gondolni. Sokkal inkább tartós és trendszerű, avagy éppen traumatikus és sokkszerű élmények befolyásolják az egyén bizalomdiszpozícióját (Uslaner 2002). Ez az alapvető szubjektív beállítódás pedig döntően kihat tehát arra, hogy adott egyén egzakt bizalomrelációkban miként tud viszonyulni partnereihez.

A bizalmi reláció és a bizalom mögött meghúzódó igazolások

Az előző fejezet éles különbséget tett az egyén absztrakt elvonatkoztatású bizalomdiszpozíciója (*A megbízik*), illetve a konkrét szituációhoz kapcsolódó, kontextuális feltételek tükrében kinyilvánított bizalmi relációja (*B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben*) között. E megkülönböztetés elsősorban azzal a céllal történt, hogy rávilágítson az individuális bizalomdiszpozíció jelentőségére az egyéni bizalmi relációk kialakítása tekintetében. Hogy ezt az összefüggést átfogóbb elméleti keretben lehessen kibontani, az interperszonális bizalmi relációk, illetve a bizalom mögött meghúzódó igazolások irányában szükséges folytatni az érvelést.

Sztompka (1999) a bizalmi relációk három típusát különbözteti meg. Az első szituációs helyzetben a megbízó (a fenti képletben az „A” egyén) és a megbízott (vagyis „B”) között nem alakul ki közvetlen érintkezés, ennek ellenére, a priori módon, a megbízó úgy gondolja, hogy a megbízott jövőbeli cselekvésének lehetséges kimenetele a várakozásainak megfelelő lesz. Ezt arra a percepcióra és interpretációra, azaz megismerési szintű ideára alapozza, hogy a megbízott fél és a saját várakozásai egybeesnek. Ez történik például, amikor az egyén repülőgépre ül. Megbízik a pilótákban, hogy azok a képességeik és készségeik legjavát adva, rendben és biztonságban az úti célba juttatják az utasokat. A megbízó fél nem kerül közvetlen érintkezésbe a pilótákkal, nem ismeri meg őket, nem tud meg róluk részletes információkat, s nem közli velük, hogy bizalommal van irányukban. Mégis úgy véli, a várakozásaik – külső, kényszerítő feltételek miatt – azonosak, s ezért bizalommal lehet feléjük. A megbízó tehát döntésével és cselekvésével nem igazán tudja befolyásolni a kontextuális körülményeket, ennek ellenére vállalhatóan tartja azokat, mivel a megbízottal közös várakozásaik vannak, s ezt külső feltételek biztosítják.

A második szituációs helyzet annyiban tér el az előbbtől, hogy az érintett felek között közvetlen érintkezés alakul ki, s a megbízó ennek során – direkt vagy indirekt formában – a megbízott tudtára adja, hogy bizalommal van irányában (Baier 1995). A „B” partner jövőbeli lehetséges cselekedeteivel kapcsolatos kockázatokat „A” tehát kétféle módon is kezelni próbálja: egyrészt részletesebb módon, alaposabb mérlegelés nyomán, avagy pusztán pillanatnyi benyomások tükrében, impressziók szintjén ideákat állít fel az adott kontextusról és a partneréről; másrészt, ha ezek alapján kész cselekedni, akkor a megbízottal tudatja is, hogy megbízik benne. Utóbbi lépés az interakció egyoldalúságát igyekszik mérsékelni a kölcsönösség kialakításával, illetve a megbízottra való ráhatással (Zand 1972). A legtöbb interperszonális interakció tulajdonképpen e szituációhoz hasonló. Természetesen adott cselekménysorozatban a megbízó/megbízott szerepek folyamatosan cserélődhetnek a felek között, s éppen ez teszi kiegyensúlyozottabbá a relációt. Például, amikor a kávé elfogyasztása után fizet az egyén, s az egyeurós számla rendezéséhez ad egy öteurós bankjegyet, akkor mint megbízó („A”) bizalmat előlegez a presszósznak (a megbízottnak, vagyis „B”-nek), hogy az pontosan négy eurót fog visszaadni, s nem tesz úgy, mintha egy kéteurós érmét kapott volna.

Korábban ugyanígy a presszós (akkor megbízóként) bizalommal volt a vendége felé (tehát az egyén irányában, aki akkor megbízott volt a reláció szerint), hogy az ki fogja fizetni a kávé, amit megrendelt. Ezen egyszerű példa, amely még számtalan fordulattal lehetne kiegészíthető, jól mutatja, milyen gyorsan cserélődnek a megbízó/megbízott szerepek egy interakciós cselekménysorozat során, amely voltaképpen mindig újabb kockázatokkal, illetve azokhoz kapcsolódó információkkal jár a kontextusra nézve, habár annak kiszámíthatatlansága talán éppen e kölcsönösség miatt mérséklődik leginkább.

A harmadik szituációs helyzet merőben különbözik az előző kettőtől, amennyiben a megbízó és a megbízott közötti kapcsolatnak van egy személyes aspektusa is. A felek tehát nemcsak közvetlen interakcióra lépnek, amelyben valamilyen szintű kölcsönösség kialakítására törekednek, hanem az adott érintkezés beágyazódik egy intímabb relációs összefüggésbe is (Wilson 1993). A reciprocitás lényege tehát itt túlmegy azon, hogy a szituációban mindkét fél a várakozásainak megfelelő kimenetekkel szembesüljön. A kölcsönös bizalom megerősítése, az intimitás, a sértetlen bensőségesség fenntartása ennél fontosabb. E bizalmi reláció főként közeli rokonok, szerelmi kapcsolatban élők és szoros barátok között alakul ki. A kockázatok megítélése során a felek figyelembe veszik a közöttük meglévő intim kötődést, ami biztosítékokat nyújt, de ugyanakkor persze az is igaz, ha valamelyik fél megbízhatatlannak bizonyul valami miatt, annak jelentősége túlnő a konkrét szituáción, s kihathat a reláció egészére. Tehát e viszonyban a kockázatok mindig két szinten jelennek meg.

A fentiekben bemutatott bizalmireláció-típusok az *A megbízik B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben* képlettel leírható, egyre intenzívebbé váló, illetve a harmadik példa kapcsán egy speciális reciprocitással is kiegészülő szituációs helyzeteket vázolták. Jól láthatóan, miközben az egyes típusok esetében a bizalom különböző összefüggésben jelenik meg, illetve a bizalom megelőlegezése eltérő logikákat követ (a priori feltételezés alapján; direkt vagy indirekt kinyilvánítás szerint, kölcsönösségi viszonyra törekedve, közvetlen érintkezés keretében; kétszintű struktúrában, az adott interakcióra érvényes elváráson túl, egy átfogóbb, reciprocitást igénylő intim szövetben), az *A megbízik* formulával megragadható individuális bizalomdiszpozíció mindegyik szituációs helyzetben meghatározó jelentőségű marad. Tehát az a szubjektum, aki az őt ért pszichológiai (emocionális) és szocializációs (morális) élmények hatására kevésbé tud megbízni embertársaiban, a bizalmi reláció típusától függetlenül, mindenképpen nehezebben tudja megelőlegezni a bizalmat adott partnere számára. Az a priori jellegű előfeltételezéseket kevésbé egyértelműen látja kockázatmentesnek; a kölcsönösségi viszonyra törekvő, közvetlen érintkezésekben nehezebben tudja elhagyni a kontextuális körülmények folyamatos újramérlegelését; miközben a bizalomreciprocitást igénylő interakciókban sokkal kevésbé biztos szövetet nyújt számára az intim kötődés.

A következőkben arra tér át az érvelés, hogy ez a bizalomdiszpozíciós hatás miként érvényesül az egzakt bizalmi relációkban. Ezen aspektus tisztázásához az igazolások, illetve azok alkalmazásának jellemző praxisa felé szükséges folytatni a gondolkodást. Mint az már fentebb említésre került, akkor, amikor az egyén bizalmat mutat, tulajdonképpen aktívan elköteleződik amellett, hogy mások jövőbeli cselekedetei az elvárásainak megfelelő kimenetekkel járnak majd (Misztal 1996). Noha ezen elköteleződés érzelmi jellegű, alapja mégis az a szubjektív igazolás, ami a mások jövőbeli cselekedeteivel kapcsolatos elvárásokat alátámasztja. E konstellációban az individuális bizalomdiszpozíció arra hat, hogy az egyén jellemzően milyen igazolásokat választ. Sztompka (1999), aki tudatosan törekedett a bizalomelmélet kapcsán egy szintetizált koncepciót előterjeszteni, az igazolások három típusát különbözteti

meg (főként Barber [1983] munkáját felhasználva). Ezek közül az elsőbe a megbízott-jelölt (tehát a képletben „B”) észszerű magatartását leíró ismérvek tartoznak: rendszeresség (koherenség, kiszámíthatóság, konzisztencia, prognosztizálhatóság, kalkulálhatóság); logikusság (megalapozottság, indokoltság, okszerűség); objektivitás (realitásérzék, tényyszerűség tisztelete); hatékonyság (kompetensség, fegyelmezetttség, teljesítménybiztosság); konformitás (szerephez hű viselkedés, szituációadekvát megjelenés, kontextusharmonikus kommunikatív megnyilvánulás). A második igazolástípusban a megbízott-jelölt etikai kritériumokat követő tulajdonságai szerepelnek: morális felelősség (általánosan elfogadott princípiumok követése, erkölcsi normák és szabályok betartása, tiszteletreméltóság); jóindulatúság (kedvesség, nagylelkűség, humanisztikus bánásmód); nyíltság (egyenesség, őszinteség, szavahihetőség); igazságosság (egyenlő bánásmód, azonos standardok és univerzális kritériumok alkalmazása, becsületesség). Végezetül, a harmadik típus a megbízott-jelölt érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartását visszatükröző tulajdonságait öleli fel: önzetlenség (saját érdekkövetés helyett a másik érdekeinek előnyben részesítése); érdekkijárás (mások érdekeinek képviselése, azok támogatása és érvényre segítése); nagyvonalúság (segítőkészség, oltalmazás); empátia (szenzibilitás, szociális érzékenység, együttérzés).

Sztompka (1999) úgy érvel, hogy bár az igazolások e három típusa jól elkülöníthető, a szubjektumok sohasem kizárólag egyik vagy másik igazolástípushoz folyamodnak bizalmi relációikban, hanem mindig valamennyi szerepet játszik a bizalmuk megelőlegezésében avagy annak visszatartásában. Ebből kifolyólag az igazolások egyfajta konfigurálódása, belső viszonyrendszere határozza meg azt, hogy az egyén bizalmat mutat-e vagy sem az adott interakcióban. Az individuális bizalomdiszpozíció pedig pontosan ebben játszik közre: abban tehát, hogy a szubjektum milyen mértékben tud támaszkodni a különböző igazolásokra, melyik miféle impulzusokat generál esetében.

Fentebb már említésre került, hogy az individuális bizalomdiszpozíció az egyént érő pszichológiai (emocionális) és szocializációs (morális) élmények hatására formálódik, s arra referál, hogy milyen bizalommal van a szubjektum embertársai felé általában. E diszpozíció tehát egyfajta – nem végérvényesen rögzült és determinisztikus, de mindenképpen az egyéni megismerést és praxisokat alapvetően befolyásolni képes – beállítódásként funkcionál. Hatását az igazolás-választás szintjén fejt ki, mégpedig a következő dinamikák szerint. Ha valaki kevésbé bíz az embertársaiban, akkor egzakt interakcióiban sokkal nehezebben tudja bizalomnövelő igazolásokként figyelembe venni azon tulajdonságleírásokat, amelyek az etikai kritériumok követésével, illetve az érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartásokkal kapcsolatosak. Egyszerűen azért, mert az egyén éppen ilyen vonatkozású pszichológiai (emocionális) és szocializációs (morális) élmények miatt óvatos, azaz inkább bizalmatlan embertársaival. Mivel már diszpozíciós szinten úgy hiszi, hogy embertársai jellemzően nem tartanak be bizonyos etikai kritériumokat, illetve többnyire hiányzik belőlük az érzelmi megalapozottságú, odaadó magatartás, ezért adott interakciós partnerei esetében is kevésbé tudja előfeltételezni e tulajdonságokat bizalma igazolására. Mindezt terminológiai egyszerűsítéssel úgy is meg lehet fogalmazni: az a szubjektum, akit a saját, emocionális és morális talapzaton nyugvó bizalomdiszpozíciója inkább bizalmatlanságra buzdít embertársaival kapcsolatban, sokkal kevésbé tud emocionális és morális jellegű igazolásokhoz folyamodni. Számára tehát a partnerei észszerű magatartásait leíró, racionálisan mérlegelhető ismérvek lesznek mértékadóak a bizalma megelőlegezése vonatkozásában. Mindebből persze az is következik: az a szubjektum, akit a saját, emocionális és morális megalapozottságú bizalomdiszpozíciója

inkább bizalomra ösztönöz embertársai felé, lényegesen könnyebben tudja az emocionális és morális tartalmú igazolásokat figyelembe venni, s nincs szüksége az észszerű magatartást megjelentető, racionális sémák szerint rendszerezhető tulajdonságleírások felértékelésére.

Amennyiben ez a különbségtétel tartható, az elméleti érvelés okvetlenül kiteljesíthető a következő módon: az egyén mások felé mutatott bizalma a saját individuális bizalomdiszpozíciójának függvénye; azaz ha valaki, emocionális és morális tartalmú élmények hatására, alapvetően bizalommal van embertársai felé, akkor, s csakis akkor képes megbízni adott interakciós partnereiben. Ebből következően a mások felé mutatott bizalom kizárólag emocionális és morális igazolásokon nyugodhat, amelyekhez azon egyének tudnak folyamodni, akik inkább megbízhatnak embertársaikban. A racionális igazolás így pusztán az embertársak felé érzett alapvető bizalmatlanságérzés interakciós célú elviselésére alkalmas; a mások felé általában bizalmatlan egyénnek kell racionálisan igazolnia az interakció vállalhatóságát.⁴

A gondolatmenet ilyesféle radikalizálása gyökeresen új perspektívának tekinthető a bizalomelmélet irodalmában. Nem azért, mert azt mondja, hogy az individuális bizalomdiszpozíciónak meghatározó szerepe van; ez más koncepciókban is feltűnik (lásd pl.: Uslander 2002). Nem is azért, mert az emocionális és morális igazolásoknak kitéüntetett szerepet juttat az érvelés; erre még a racionális döntést favorizáló elméletalkotók között is van példa (lásd: Coleman 1990; Sztompka 1999). Merőben új az az állítás viszont, hogy adott interakcióban a racionális igazolás alkalmazásával nem a másik felé mutatott bizalmát igyekeznek megalapozni az egyén, hanem a bizalmatlanság érzését elviselni.⁵ Vagyis minél inkább racionális igazolásokra támaszkodik a szubjektum, annál kevésbé igaz a képlet: *A megbízik B-ben, hogy Y-t fog cselekedni t időben*. Sokkal helyesebb azt mondani: *A nem bízik meg B-ben, de különböző partikuláris információk alapján, illetve azokra támaszkodó ideák tükrében úgy véli, hogy B Y-t fog cselekedni t időben*. Ez nem újrainterpretálás szavakkal, a tartalmat érintő érdemi változtatás nélkül. Nagyon is releváns tartalmi módosulásra utal a kritika. Ennek belátásához elég röviden visszatérni a bizalmireláció-típusokhoz. Ha az egyén alapvetően bizalmatlan, s így főként racionális igazolásokkal próbálja ezt az érzését elviselhetővé tenni az interakciók vállalása végett, akkor a bizalmi relációi jelentősen torzulnak. Az a priori jellegű előfeltételezéseket sokkal nehezebben látja kockázatmentesnek, lényegesen több biztosítékra van szüksége, sőt az is megeshet, hogy bizalmatlansága miatt képtelen felismerni a partnerével való elvárásazonosságát. A kölcsönösségi viszonyra törekvő, közvetlen érintkezéseiben nem tud elszakadni a kontextuális feltételektől; folyamatosan újragondolja a körülményeket, mérlegeli a felmerülő információkat, ami komoly nehézségeket okoz az interakciók gördülékenységének és intenzivitásának, miközben akadályozza a felek oldottságát és közeledését is.

4 Elméletileg helyes továbbá a racionális igazolásoknak egy olyan funkcióját kiemelni, amikor az egyén alapvetően megbízik embertársaiban, s így jellemzően interakciós partnereiben is, ugyanakkor adott szituációban, racionálisan belátható érvek okán mégis óvatos a megbízott jelölttel összefüggésben. E kitétel azonban nem változtat azon a megállapításon, miszerint racionális igazolásokra mások felé mutatott bizalom nem alapozódhat – azok csak a bizalmatlanság interakciós célú elviselésére, illetve a „vak” bizalomtól való megóvásra (tehát bizalommegvonásra) alkalmasak.

5 Amikor Sztompka (1999) úgy érvel, hogy az igazolások közül a másik észszerű magatartásának előfeltételezése a legkevésbé kockázatos, hiszen az emberek többsége sokkal inkább érdekkövető, logikus, objektív, rendszerességre és hatékonyságra törekvő, semmint etikai kritériumokat betartó vagy éppen odaadóan önzetlen, empatikus és szolidáris, akkor tulajdonképpen kimondja, hogy az embertársai felé inkább bizalmatlanságot érző egyéneknek racionális igazolásokat kell alkalmazniuk. Sztompka úgy gondolja, így képesek lesznek bizalmat előlegezni mások számára. Jelen dolgozat azt állítja, így csak arra lesznek képesek, hogy a bizalmatlanságérzésüket elviseljék.

Az egyén intim jellegű, bensőséges kapcsolataiban pedig nem a bizalomnyújtás reciprocitása érvényesül, hanem valami egészen más jellegű stabilitás megőrzésének szándéka (pozíció- és szereptartás, hatalmi dominancia, a másik függőségi helyzetbe kényszerítése).

Eldologiasodás és bizalom

Az eddig felvázolt érvelés a következő főbb állításokat tette: az egyén akkor tud bizalommal lenni interakciós partnerei felé, ha általában bizalmat érez embertársai irányában; ez a bizalom kizárólag emocionális és morális igazolásokon alapszik. Aki nem bízik embertársai- ban, az nem tud emocionális és morális igazolásokhoz folyamodni, így számára az interakció vállalhatósága legfeljebb racionális érvekkel alátámasztható. Ez nem a másik felé mutatott bizalom megerősítését, hanem a bizalmatlanságérzés elviselését jelenti. A továbbiakban arra törekszik a gondolatmenet, hogy a bizalmatlanságot és a racionális igazolásokra való túlzott támaszkodást ne az egyén episztemikus kategóriahibájának vagy elhibázott rutinpraxisának tekintse, hanem egy átfogóbb strukturális korlátnak. E célkitűzés érdekében a multiteoretikus érvelés elhagyja a középszintű elméletek síkját, s társadalomelméleti keretbe ágyazva igyekszik rámutatni a feltételezett összefüggésre bizalmatlanság és racionális igazolások között.

Amennyiben a bizalom alapja csakis az egyén embertársaiba vett általános bizalma lehet, ez tehát egyfajta kötődés szubjektum és embertársai között, akkor a bizalmatlanság okvetlenül az embertársaktól való valamiféle eltávolodásra utal. Az egyén ezen el- és kiszakadt pozíciójában érez bizalmatlanságot, s ennek interakciós célú elviselése érdekében folyomodik a racionális igazolásokhoz. E feltételezett konstelláció mélyebb megértésében lehet segítségünkre az eldologiasodás koncepciója. Jelen fejezet célja így az eldologiasodás elméletének áttekintése, kiemelt figyelemmel Lukács György *Történelem és osztálytudat* című kötetében kifejtett érvelésére.⁶

Márkus (1990) elemzése szerint már Marx is használta az eltárgyasítás (*vergegenständlichung*) és az eldologiasodás (*verdinglichung*) fogalmakat, előbbi korai, utóbbit későbbi műveiben. Noha Marx munkásságának kezdetén az eldologiasodás még nem került pontos meghatározásra, *A tőkében* már különálló jelentéssel szerepel a fogalom, amelynek a korabeli kapitalista termelési mód és az azt megelőző gazdasági formációk összehasonlítása vonatkozásában rajzolódott ki az elméleti tartalmi. A történelem során minden gazdasági rendszerben összefonódott egymással „a termelés céljainak meghatározása és e cél racionális-technikai megvalósításának mechanizmusa” (Márkus 1990: 834), amely összefonódás kapitalizmusban kialakult formája nevezhető tulajdonképpen eldologiasodásnak. Az elmélet alapján a kapitalizmus előtti variánsokban a termelés kisebb, lokális jellegű egységekben folyt, illetve a gazdasági tevékenységek olyan uralmi és szolgai (rokonai, politikai, vallási és egyéb) viszonyokhoz kapcsolódtak, amelyek eredendői a termelés szféráján kívüliek voltak. Ennek értelmében a gazdasági tevékenységek céljai a hagyomány szerint rögzített társadalmi kontrollnak voltak alávetve, s a termelés szférája nem különült el valamilyen saját logika szerint. A kapitalizmus ebben hozott drasztikus változást, amennyiben a tőke

⁶ Lukács (1971) műve mindenképpen meghatározó részét képezi a marxista, illetve kritikai hagyománynak, az eldologiasodás elmélete pedig még ezen belül is kitüntetett helyet foglal el (lásd többek között: Szigeti (2016), Weiss (2008) és Sik (2018) elemzéseit).

egyre magasabb szintű termelését tette meg a gazdasági tevékenységek kitüntetett céljává. Az így meghatározódó, illetve az ennek jegyében önállósuló termelési szféra ezzel „dologi formára, az eltárgyasult, absztrakt társadalmi munka, vagyis az érték formájára tesz szert” (Márkus 1990: 834–835).

Mindebből kiindulva Lukács (1971) az eldologiasodást a kapitalizmus sajátos jelenségeként azonosítja, hangsúlyozva, hogy az árucseré e termelési módban a társadalom szervezésének uralkodó formájává válik. Noha az eldologiasodás már korábbi gazdasági formációkban is megjelenhetett, ahhoz viszont, hogy ez a jelenség társadalomszervező alapelvevé válhasson, elengedhetetlenül szükséges, hogy az áru logikája az élet legtöbb területére kiterjedjen. Ennek tükrében minőségi különbség van aközött, hogy az árucseré csak egy lehetőség vagy egyetemes formája a társadalmi „anyagcserének”, amely minőségi különbség az eleinte még korlátozott és véletlenszerű árucseré átalakulásával következik be. Ahogy a csere egyre rendszeresebbé válik, illetve a csere céljára irányuló újratermelés egyre szisztematikusabb kereteket ölt, úgy terjed e logika fokozatosan a termelés szféráján túlra, a társadalom valamennyi viszonyára. E tétel már benne rejtett Marxnak az áru fétisjellegéről szóló okfejtésében is:

[A]z áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo [felcserélés] révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzék fölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak. (...) Csak maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti (Marx 1967: 75).

Lukács számára az különösen érdekes e konstellációban, ahogy az áruviszonyok túllépnek az objektív struktúrán (tárgyiságformán), s átalakítják a gondolkodási struktúrát (szubjektivitásformát). Ez az a minőségi különbség, aminek hatására az árucseré végképp egyetemes formájává válhat a társadalmi „anyagcserének”, hiszen képes elérni azt, hogy még az emberek közötti viszony is dologszerűvé váljék, s ezáltal feledésbe merüljön annak társadalmi jellege. Szigeti (2016) interpretációjában ez úgy lehetséges, hogy az áru emberi szükséglet kielégítése révén kialakuló használati értéke mellett létrejön a pénzben megtestesülő csereérték, amely a többi áruval való cserét, tehát a piac működését teszi lehetővé. Mivel az áru használati értéke egyedi, ezért elengedhetetlen egy olyan közös nevező, amely a tranzakció alapjául szolgálhat. Az absztrakt munka mennyisége – amely munkaidőben fejeződik ki – lesz ez az általános nevező az érték nagyság meghatározása szempontjából. Ez alapján a „toto coelo különböző munkák egyenlősége csak abban állhat, hogy elvonatkoztatunk valóságos egyenlőtlenségüktől, hogy redukáljuk őket arra a közös jellegükre, amellyel mint emberi munkaerő kifejtése, mint elvontan emberi munka rendelkeznek” (Marx 1967: 76).

E logika hatására az emberek munkája valami rajtuk kívül álló, objektív és független dologként tűnik fel. A munkás számára saját munkaereje az áru formáját ölti, amely felett már nem önmaga, hanem a piac gyakorol ellenőrzést. A létrejövő absztrakt rendszer „természet-törvényeit” – mivel a fétisjelleg elfedi társadalmi mivoltát – az emberek csak szemlélni tudják, ám változtatni e rögzüléseken látszólag nem képesek; az absztrakt, egyre jobban mérhető és összehasonlítható munkaidő csak e termelési viszonyok terméke és előfeltétele lesz. Az eldologiasodás efféle logikája pedig magával hozza a kapitalista termelési módra jellemző

„racionalitást”⁷ Lukács tehát a kalkulálhatóságra beállított racionalitást mint gondolkodási struktúrát a társadalmi körülményekből eredezteti és ezek által tartja meghatározottnak.

[A] „racionalizmus”, vagyis olyan formarendszer, amelynek összefüggése a jelenségek értelmi síkon megragadható, az értelem által ellenőrizhető, előre látható és előre kiszámítható vonatkozásaira irányult, a legkülönbözőbb korokban, a legkülönbözőbb formában létezett már. Alapvető különbség van azonban abban, *miféle anyagra* vonatkoztatjuk ezt a racionalizmust, és *milyen szerepet* szánunk neki az emberi ismeretek és célkitűzések rendszerének egészében (Lukács 1971: 363).

A kapitalizmushoz kapcsolódó racionalitásforma kritikai elemzése bemutatja, hogy a tőkés folyamat nemcsak a racionalitáshoz kapcsolódó, haladásként értelmezett jelenségek (például a termelés racionális szervezésének) alkalmazási módjaira van hatással, hanem azok materiális tartalmait is befolyásolja. A csereérték így nem kizárólagosan a használati érték közvetítését szolgálja, hanem magának a használati értéknek a tartalmát is alakítani képes. Az áruviszonyok hatására az emberi szükségletek emiatt úgy fognak alakulni, ahogyan azt a tőkés gazdaság meghatározza (Márkus 1990). Lukács szerint a racionalizálás során ezért az áruban és a termelésbe illeszkedő szubjektumban egyaránt változások mennek végbe. Egyrészt a minél pontosabb számíthatóság érdekében a termék mint egész megszűnik: a specializáció folytán olyan részekre osztódik fel, amelyek, bár csak partikuláris elemek, látszólag mégis külön törvényszerűségekkel bírnak. Az egyre sokasodó részek, illetve az azokhoz kapcsolódó részmunkák összefüggését számítás útján határozzák meg, ami azt a téves képzetet kelti, mintha minden partikularitás önmagában létezne, ezáltal elrejtve azt, hogy az adott termék előállításához az összesre szükség van. Vagyis ezzel nemcsak a részek összetartozásának mint egésznek a felismerése veszik el, de annak tudatosítása is, hogy ez az egész valójában több lenne a részek összességénél. Másrészt, s ez Lukács szerint a döntő momentum, a termékhez hasonlóan e folyamat a termelést végző szubjektum szakadását is kiváltja. A munkás egyedi emberi tulajdonságai potenciális hibaforrásokként tűnnek fel e logika számára, mivel azok kevésbé kiszámíthatók, s így nehezebben illeszthetők be a formarendszerbe. Az ember ezért csak azon speciális funkcióinál fogva illeszkedik, amelyeket a piac megkövetel. A racionalizálás és a munka egyre mechanikusabbá tétele így az emberi tevékenység helyett *kontemplatív* magatartást eredményez (Lukács 1971: 327–328). A munkás csak megfigyelője lehet annak, hogy a személyiségéből kivált munkaerejére milyen gazdasági törvények hatnak: van-e rá kereslet, mennyit ér és hol hasznosítható ez a munka stb. A munkások fokozatosan egymáshoz képest relatív értékeket kapnak, önálló egységekként tűnnek fel, ezáltal „elfelejtik”, hogy a folyamat egésze mindannyiuk munkáját egyaránt feltételezi – ezután a kapcsolatukat csak a gazdaság törvényszerűségei közvetítik számukra (Lukács 1971: 330).

⁷ Lukács az eldologiasodással járó változást a jellemző gondolkodási forma vonatkozásában, vagyis a racionalitás előtérbe kerülését, Max Weber elméleti érveléseivel is alátámasztja. Weber (1979, 1982) a kapitalizmus kialakulásának előfeltételeként értekezik a racionális tőkeelszámolásról. Ahhoz, hogy ez normává, alapvető megismerési sémává válhasson, szükség van a tőkére mint általános közvetítőre, a termelőeszközök magántulajdonára, a szabad piacra és a racionalizált technikai-adminisztratív megoldásokra. A tőkeelszámolás jegyében tehát mindent kiszámíthatóvá kell tenni, hiszen csak így lehet észszerű kalkulációkat lefolytatni. E racionalizálás azonban nem szorítkozik a gazdasági folyamatokra, sokkal átfogóbban a társadalmi intézményeket, sőt a társadalmi viszonyrendszereket is érinti.

Tehát azáltal, hogy az emberek számára a társadalmon belüli kapcsolatokat jórészt a gazdaság közvetíti, a társadalmi viszonyok főként annak mintájára szerveződnek, az egyének saját társadalmi szerepüket és a társadalomban való részvételüket is csak ezeken a közvetítéseken keresztül tudják érzékelni. A társadalmi világukból emiatt egy kontemplatív pozíció felé ki- és elszakadó, önálló egységekként feltűnő egyének számára – mivel mindinkább pusztán a gazdaság kapcsolja össze őket, mégpedig gazdaságilag értelmezhető tevékenységeiken keresztül –, ezért az egymáshoz való viszonyuk is csak ennyiben nyilvánul meg: egyéni gazdasági egységek, akik között a gazdasági törvények határozzák meg a viszonyrendszerüket. Jelen dolgozat érvelése szempontjából különösen fontos, hogy mindez miféle változásokat ösztökél a gondolkodási formák, megismerési mintázatok vonatkozásában. Hisz ebben a jellemzően gazdasági közvetítéssel működő konstellációban elkerülhetetlen, hogy a különböző egységeket, illetve azok részelemeit valamilyen módon meg kell tudni ítélni, racionális számításnak kell alávetni. Így válnak a részelemek önálló jelentéssel bíró dolgokká, amiket rendszerezni, kategorizálni kell, méghozzá úgy, hogy azok egymásra vonatkoztathatók legyenek. Ezen értékadó összevetés lehetővé teszi a döntést megalapozó racionális kalkulációt, vagyis annak kiszámítását, hogy miként érdemes viszonyulni a felmért dolgokhoz. Amint e gondolkodási forma egyre inkább általánossá válik, eltűnik a tudat, miszerint az egyén embertársaival közösen alkotja a társadalmat s részt vesz életfeltételei meg- és újratermelésében. Az objektív (tárgyi), a természeti és a társadalmi világot, sőt önmagát is mind jobban csak kontemplatív módon, megfigyelőként látja az egyén, dolgokban megragadva, amiket az „értelmére” támaszkodva, a racionalitás követelményei szerint próbál szervezni.

Következtetések

Mindezeket figyelembe véve, amennyiben az egyén akkor tud bizalommal lenni interakciós partnerei felé, ha általában bizalmat érez embertársai irányában, a fentebb írt, kontemplatív pozícióba való mind teljesebb belehelyezkedés, illetve az azzal járó gondolkodási forma felszámolja ezt az embertársakhoz kötődő bizalomérzetet, hiszen elfelejti az egyénnel, hogy másokkal közösen, résztvevőként alkotja a társadalmat.⁸ Mindeközben persze az „egymagában álló megfigyelői pozíció” nem választás kérdése, mert a termelés szférájának túlterjeszkedése, az árucseré logikájának térnyerése a társadalom szervezésében, illetve a társadalmi viszonyrendszerek gazdasági közvetítése folyamatosan tolja az egyént a kontemplatív szemlélet felé, illetve a racionális gondolkodási és megismerési forma alkalmazása irányába. Ezzel tehát az egyén elveszíti-elfelejti embertársaihoz kötődő bizalomérzetét, de rögtön „kézhez kapja” ennek elviselési módját: a racionalitást. Értelmére támaszkodva megtanulja a részele-

⁸ Jelen multiteoretikus érvelés kibővítésének egyik lehetséges iránya Honneth elismerélméletének integrálása lehetne. Honneth (2014) az eldologiasodást mint elismerésfelejtést gondolja újra (lásd bővebben: Sik 2018), s a témakörben írt korai főművében (Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája – Honneth 2013) az elismerésnyújtás egyik kulcsvetületeként a szeretetet határozza meg, ami kétségtávol összefüggésbe hozható az embertársak iránt érzett bizalommal. Ami miatt jelen dolgozat ezen elméleti feladat elvégzését most nem vállalja, annak oka leginkább abban keresendő, hogy bár Honneth kifejezetten törekedett az eldologiasodást a marxista kapitalizmuskritika közegeiből kiemelni, s egy új, inkább antropológiai jellegű társadalomkritikaként meg-, illetve átfogalmazni, de kevesebb figyelmet szentelt az eldologiasodott megismerési módok és praxisok lukácsi leírásának felülvizsgálatára. Jelen írás számára pedig pontosan ezen ismérvek bírnak központi jelentőséggel a bizalom kritikai újragondolása szempontjából, legalábbis a megkezdett munka e korai fázisában.

mek mint dolgok pontos feltérképezésének, rendszerezésének, kategorizálásának, összevetésének, egymásra vonatkoztatásának, értékelésének, megítélésének sémáit, amik lehetővé teszik, hogy észszerű döntéseket hozzon. Minél inkább belehelyezkedik az egyén a kontemplatív pozícióba, annál inkább e racionális igazolás válik számára a bizalommegelőgezés egyetlen „helyes” módjává. Vagyis a másik felé mutatott bizalom racionális alátámasztása folyamatosan reprodukálja az egyén embertársaival szemben érzett alapvető bizalmatlanságát, amiként a kontemplativitással járó racionális gondolkodási forma alkalmazása megakadályozza az egyént, hogy kitörjék abból a pozícióból, ahonnan objektív (tárgyi), természeti s társadalmi világát, hovatovább még önmagát is pusztán megfigyelőként látja, s nem résztvevőként tudatosítja.

Hivatkozott irodalom

- Bachmann, Reinhard és Akbar Zaheer (szerk.) (2006): *Handbook of Trust Research*. Northampton: Edward Elgar Publishing Limited. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781847202819>
- Baier, Annette (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260. DOI: <https://doi.org/10.1086/292745>
- Baier, Annette (1995): *Moral Prejudices: Essays on Ethics*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.5840/jphil199592144>
- Barbalet, Jack (1996): Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy* 26(9–10): 75–96. DOI: <https://doi.org/10.1108/eb013270>
- Barber, Bernard (1983): *The Logic and Limits of Trust*. New Jersey: Rutgers University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/1961263>
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Social and Political Trust*. Uslaner, Eric (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Beck, Ulrich (1998): *World Risk Society*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Coleman, James S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/1962898>
- Cook, Karen S. (szerk.) (2001): *Trust in Society*. New York: Russell Sage Foundation. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socij.2004.01.012>
- Cook, Karen S. és Jessica J. Santana (2018): Trust and Rational Choice. In *Social and Political Trust*. Eric Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 253–278. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.4>
- Erikson, Erik H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Gambetta, Diego (szerk.) (1988): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0048840200017627>
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Hardin, Russel (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society* 21(4): 505–529. DOI: <https://doi.org/10.1177/0032329293021004006>
- Hardin, Russel (2001): Conceptions and Explanations of Trust. In *Trust in Society*. Karen S. Cook (szerk.). New York: Russell Sage Foundation, 3–39.
- Hardin, Russel (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11615-003-0046-8>
- Hardin, Russell (2006): *Trust. Key Concepts Series*. London: Polity.
- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest: L'Harmattan
- Honneth, Axel (2007): Eldologiasodás. Elismeréseméleti tanulmány. *Replika* (88): 25–80.
- Luhmann, Niklas (1979): *Trust and Power*. New York: John Wiley.
- Luhmann, Niklas (1988): Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Diego Gambetta (szerk.). Oxford: Basil Blackwell, 94–107.
- Luhmann, Niklas (1994): *Risk: A Sociological Theory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Gondolat.
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark N. K. Saunders (szerk.) (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857932013>

- Márkus György (1990): Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál. *Világosság* 31(11): 824–842.
- Marx, Karl (1967): *A tőke I.* MEM 23. Budapest: Kossuth.
- Misztal, Barbara A. (1996): *Trust in Modern Societies.* Cambridge: Polity.
- Rotter, Julian B. (1967): A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust. *Journal of Personality* 35(4): 651–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Seligman, Adam (1997a): *A civil társadalom eszméje.* Budapest: Kává kiadó.
- Seligman, Adam (1997b): *The Problem of Trust.* Princeton: Princeton University Press.
- Sik Domonkos (2018): Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához. *Replika* (108–109): 79–95. DOI: <https://doi.org/10.32564/108-109.6>
- Szigeti Attila (2016): Lukács és Debord: eldologiasodás és spektákulum. In *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században.* Rigán Lóránd és Ungvári Zrínyi Imre (szerk.). Kolozsvár: Komp-Press, 177–193.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory.* Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0266267102221136>
- Uslaner, Eric (2002): *The Moral Foundations of Trust.* Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.824504>
- Uslaner, Eric (szerk.) (2018): *Social and Political Trust.* Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.1>
- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest: Gondolat.
- Weiss János (2008): Az eldologiasodás elismerésméleti értelmezése. *Fordulat* (1): 145–150.
- Wilson, James Q. (1993): *The Moral Sense.* New York: Free Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2938952>
- Zand, Dale E. (1972): Trust and Managerial Problem Solving. *Administrative Science Quarterly* 17(2): 229–239. DOI: <https://doi.org/10.2307/2393957>

Grünhut Zoltán és Kömüves Dániel munkája az NKFIH által támogatott „A bizalom és kormányzás összefüggései helyi szinten” című kutatás része (a 116424 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K15 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Bodor Ákos kutatását az Innovációs és Technológiai Minisztérium Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Programja finanszírozta, a Pécsi Tudományegyetem 4. – A hazai vállalatok szerepének növelése a nemzet újraiparosításában – tématerületi programja keretében.

Bodor Ákos

szociológus, tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Központ (Pécs)

Grünhut Zoltán

politológus, tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Központ (Pécs)

Kömüves Dániel

MA-hallgató, PTE BTK Szociológia Tanszék (Pécs)